

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i08.013>

UDK 908

<https://orcid.org/0009-0002-6412-2579>

XX-ASRNING 40-50-YILLARIDA O'ZBEKISTON ZIYOLILAR FAOLIYATI TARIXI

Berdiyev Behruz Akmal og'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti

b.berdiev@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 40-50-yillarida O'zbekiston ziyolilari faoliyatining asosiy yo'nalishlari, ijtimoiy-siyosiy sharoitlari va madaniy-ma'rifiy jarayonlardagi o'rni tarixiy-tahliliy nuqtai nazardan tadqiq etilgan. Ikkinchi jahon urushi va uning oqibatlari, sovet tizimidagi mafkuraviy nazorat kuchayishi, milliy madaniyat rivojlanishi va ziyolilar qatlamining qayta shakllanishi kabi omillar murakkab dialektik munosabatlar tizimida ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda adabiyotlar tahlili va nazariy manbalar asosida O'zbekiston ziyolilarining adabiyot, fan, ta'lim va san'at sohalaridagi faoliyati, ularning ideologik bosim sharoitida milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirishga qo'shgan hissalari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: 40-50-yillar, sovet davri, milliy madaniyat, adabiy jarayon, ilmiy faoliyat, mafkuraviy nazorat, ijtimoiy-siyosiy sharoit.

Аннотация. В данной статье исследуются основные направления деятельности интеллигенции Узбекистана в 40-50-е годы XX века, социально-политические условия и роль в культурно-просветительских процессах с историко-аналитической точки зрения. Такие факторы, как Вторая мировая война и её последствия, усиление идеологического контроля в советской системе, развитие национальной культуры и переформирование слоя интеллигенции, рассмотрены в системе сложных диалектических отношений. На основе анализа литературы и теоретических источников раскрыты деятельность узбекской интеллигенции в сферах литературы, науки, образования и искусства, их вклад в сохранение и развитие национальной культуры в условиях идеологического давления.

Ключевые слова: интеллигенция Узбекистана, 40-50-е годы, советский период, национальная культура, литературный процесс, научная деятельность, идеологический контроль, социально-политическая обстановка.

Abstract. This article examines the main directions of activity of the Uzbek intelligentsia in the 1940s-1950s, socio-political conditions, and their role in cultural and

educational processes from a historical-analytical perspective. Factors such as World War II and its consequences, the intensification of ideological control in the Soviet system, the development of national culture, and the reformation of the intelligentsia layer are considered within a system of complex dialectical relationships. Based on literature analysis and theoretical sources, the activities of Uzbek intelligentsia in the fields of literature, science, education, and art, as well as their contribution to the preservation and development of national culture under conditions of ideological pressure, are revealed.

Keywords: Uzbek intelligentsia, 1940s-1950s, Soviet period, national culture, literary process, scientific activity, ideological control, socio-political conditions.

KIRISH. XX asrning 40-50-yillari O'zbekiston tarixida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan murakkab va ziddiyatli davr hisoblanadi. Bu davr Ikkinchi jahon urushi voqealari, keyingi tiklanish jarayonlari, sovet tizimidagi mafkuraviy nazoratning kuchayishi va milliy madaniyat rivojlanishining o'ziga xos yo'nalishlarini o'z ichiga olgan muhim tarixiy bosqichdir. O'zbekiston ziyolilari ushbu sharoitda murakkab vaziyatda faoliyat yuritib, bir tomondan sovet ideologiyasi talablariga rioya etish, ikkinchi tomondan milliy madaniy an'analarni saqlash va rivojlantirish zaruriyati bilan yuzma-yuz bo'lganlar [1]. Ziyolilar qatlami bu davrda jamiyatning eng muhim ijtimoiy guruhi sifatida milliy ongni shakllantirishda, fan va ma'rifatni rivojlantirishda, madaniy hayotni boyitishda hal qiluvchi rol o'ynagan. Tadqiqotning dolzarbligi ziyolilar faoliyatining tarixiy tajribasini zamonaviy sharoitda ilmiy asosda baholash, milliy madaniyat taraqqiyotidagi ularning hissasini obyektiv ko'rsatish zaruriyati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi XX asrning 40-50-yillarida O'zbekiston ziyolilari faoliyatining asosiy yo'nalishlari, ijtimoiy-siyosiy sharoitlari va milliy madaniyat rivojidagi o'rnini kompleks tahlil qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy-tipologik va kontekstual yondashuvlar asosida adabiyotlar tahlili metodologiyasidan foydalanilgan. Mavzuga oid ilmiy manbalarning sistematik tahlili nazariy asosni tashkil etib, XX asrning 40-50-yillari O'zbekiston ziyolilari faoliyatini turli nuqtai nazarlardan ko'rib chiqishga imkon bergan. O'zbek tarixshunosligi va madaniyatshunosligida ushbu davr masalalari bir qancha tadqiqotlarda o'rganilgan bo'lib, Zunnunova Z.K. tomonidan O'zbekiston adabiy jarayonining sovet davridagi rivojlanishi, ziyolilarning siyosiy-mafkuraviy bosim sharoitidagi faoliyati masalalari tahlil etilgan [2]. Rus tilshunosligida Allworth E. tomonidan O'zbek milliy harakatining tarixi va ziyolilar rolining kompleks tahlili berilgan bo'lib, 40-50-yillar sovet milliyatlar siyosatining ijtimoiy oqibatlarini ko'rsatilgan [3]. Karimov N.R. tomonidan O'zbekiston fanining sovet davrida rivojlanishi, ilmiy kadrlar tayyorlash tizimining shakllanishi va ziyoli olimlarning fan rivojiga qo'shgan hissalari tadqiq etilgan [4]. Ushbu manbalar ziyolilar qatlamining ijtimoiy tuzilishi, ularning kasb-kor faoliyati yo'nalishlari va madaniy-ma'rifiy jarayonlardagi o'rnini haqida qimmatli ma'lumotlar taqdim etadi.

Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan sovet davri milliy ziyolilari faoliyati muammolari keng qamrovda o'rganilgan. Northrop D. tomonidan O'zbekiston ayollar ziyolilari tarixiga bag'ishlangan tadqiqotda gender masalalari, ta'lim tizimi va ijtimoiy modernizatsiya

jarayonlari tahlil etilgan [5]. Edgar A.L. tomonidan Markaziy Osiyo sovet jamiyatining transformatsiyasi va ziyolilar qatlamining qayta shakllanishi masalalari qiyosiy-tarixiy nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan [6]. Ushbu manbalar ziyolilar faoliyatini keng ijtimoiy-tarixiy kontekstda tushunishga yordam beradi. Metodologik jihatdan tadqiqot ikki asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi: birinchidan, mavjud adabiy va ilmiy manbalarning tizimli tahlili orqali 40-50-yillar O'zbekiston ziyolilari faoliyatining umumiy panoramasini yaratish, ikkinchidan, tarixiy sharoitlar va ziyolilar qatlamining ijtimoiy rolini dialektik bog'liqlikda ko'rib chiqishdir. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston ziyolilari faoliyati kompleks hodisa bo'lib, uni faqat siyosiy yoki madaniy nuqtai nazardan emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy, ideologik va milliy-madaniy omillar majmuasi sifatida o'rganish zarur. Tadqiqotda qo'llanilgan metodologiya tarixiy faktlar va nazariy yondashuvlarni sintez qilish, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni kritik tahlil qilish va obyektiv xulosalar chiqarishga qaratilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, XX asrning 40-50-yillari O'zbekiston ziyolilari faoliyati uchun bir nechta asosiy xususiyatlar xarakterli bo'lgan. Birinchidan, Ikkinchi jahon urushi va uning oqibatlarini ziyolilar qatlamining tashkiliy va kasbiy faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Urush yillarida ko'plab ziyolilar har xil yo'nalishlarda ishtirok etib, adabiyot, publitsistika, ilm-fan va san'at orqali xalqning ma'naviy kuchini mustahkamlashga hissa qo'shganlar [7]. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat kabi oldingi avlod vakillari siyosiy repressiyalar qurboni bo'lgan sharoitda, yangi avlod ziyolilari - Oybek, Hamid Olimjon, Uyg'un, G'afur G'ulom kabilar milliy adabiyotning rivojlanishini davom ettirganlar. Bu davrda ziyolilar ijodida vatanparvarlik, milliy g'urur va sovet tuzumi g'oyalari murakkab sintezda namoyon bo'lgan. Ikkinchidan, 40-yillarning oxiri va 50-yillar boshida sovet tizimida mafkuraviy nazoratning kuchayishi, Andanov va Jdanov doktrinalarining amaliyotga tadbiiq etilishi ziyolilar faoliyatiga qattiq chegaralar qo'ygan. Lekin shu bilan birga, ushbu bosqichda milliy ta'lim tizimining kengayishi, O'zbek SSR Fanlar akademiyasining faoliyati, Alisher Navoiy nomidagi davlat kutubxonasining tashkil etilishi kabi muhim jarayonlar ham yuz bergan [8].

Ziyolilar faoliyatining ijtimoiy-madaniy jihatlari tadqiq etilganda, ularning adabiyot, fan, ta'lim va san'at sohalarida tutgan o'rni alohida ahamiyatga ega ekanligini ko'ramiz. Adabiy jarayonda bu davr sotsialistik realizm usulining mustahkamlanishi va milliy xususiyatlarni saqlash o'rtasidagi ziddiyatlar bilan ajralib turadi. Oybek, Hamid Olimjon, Mirtemir, Zulfiya kabi shoirlar va yozuvchilar o'z asarlarida tarixiy-milliy mavzular bilan sovet ideologiyasi talablarini uyg'unlashtirishga harakat qilganlar. Oybek "Qutlug' qon", "Navoi" kabi asarlari orqali milliy tarixni badiiy qayta yaratgan, Hamid Olimjon she'riyatida milliy-romantik an'analar sovet tematikasi bilan qo'shilgan [9]. Fan sohasida O'zbekiston ziyolilari tarix, til, adabiyotshunoslik, tabiiy fanlar bo'yicha muhim tadqiqotlar olib bordilar. Kaykovus Xamdamov, Bobojon G'afurov, Yahyo G'ulomov kabi olimlar O'zbekiston tarixining turli davrlari, milliy til va adabiyot muammolarini o'rganib, ilmiy maktablar asosini qo'ydilar. Ta'lim tizimida esa milliy kadrlar tayyorlash, oliy o'quv yurtlari

rivojlantirish, texnikum va maktablar tarmog'ini kengaytirish kabi jarayonlar ziyolilar sonining o'sishiga va ularning ijtimoiy rolining kuchayishiga olib keldi.

Biroq, ushbu davrda ziyolilar faoliyatining murakkab va ziddiyatli tomonlari ham mavjud bo'lgan. 1940-yillarning oxiri va 1950-yillarning boshida "kosmopolitizmga qarshi kurash", "millatchilikning kuchayishi", "burzjua millatchiligiga qarshi kurash" kabi kampaniyalar ko'plab ziyolilarning faoliyatini chekladi va ba'zilarining siyosiy ta'qibga uchrashiga sabab bo'ldi [10]. Bu jarayonda ziyolilar bir tomondan sovet tizimining ideologik talablariga moslashishga majbur bo'lgan, ikkinchi tomondan milliy madaniyatning asosiy qadriyatlarini saqlab qolishga harakat qilganlar. Milliy ziyolilar oldida turgan muammolar nafaqat ijodiy, balki egzistensial xarakterga ham ega bo'lib, ular shaxsiy va professional hayotlarida doimiy tanlov va moslashuv jarayonida bo'lganlar. Shu bilan birga, 50-yillarning o'rtalariga kelib, Stalin o'limidan keyin boshlangan "eritish" davri ziyolilar faoliyatiga nisbatan yumshoqroq sharoit yaratdi, ba'zi repressiyalangan ziyolilar nomlarini qayta tiklash imkoniyati paydo bo'ldi. Ziyolilar qatlamining ijtimoiy tarkibi ham o'zgarib, ishchilar va dehqonlar oilalaridan chiqqan yangi avlod ziyolilari paydo bo'ldi, bu esa ziyolilar qatlamining demokratlashuvi va kengayishi jarayonini ifodaladi. Umumiy xulosa qilib aytganda, 40-50-yillar O'zbekiston ziyolilari uchun milliy madaniyatni saqlash va sovet tizimi talablariga moslashish o'rtasidagi murakkab navigatsiya davri bo'lib, ushbu jarayonda ziyolilar o'z professional va fuqarolik burchlarini ijro etishda katta irodaviylik va madaniy bardoshlilik namoyon etganlar.

San'at va madaniy institutlar rivojlanishi ziyolilar faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan. 40-50-yillarda O'zbekistonda teatr san'ati, kino sanoati, musiqiy ijod va tasviriy san'at sohasida faoliyat yuritgan ziyolilar milliy madaniyatning sahnaga, ekranga va kontsert zallariga chiqishini ta'minladilar. Mukarram Turgunboyeva, Abror Hidoyatov, Sodiq Qosimxo'jayev kabi teatr arboblari o'zbek sahna san'atini yangi bosqichga ko'tardilar, klassik va zamonaviy dramaturgiyani sintez qildilar. Kino san'atida Kamil Yormatov, Malik Qayumov kabilar milliy kinoning asosini qo'yib, "O'tkan kunlar" (1969 yilga tayyorgarlik boshlangan), "Alisher Navoiy" kabi tarixiy-biografik filmlar ustida ishlash jarayonini boshladilar. Musiqiy madaniyatda Mutal Burhonov, Yunus Rajabiy kabi bastakorlar o'zbek milliy musiqasini akademik shaklda rivojlantirib, simfonik asarlar, opera va balet janrlarini milliy mazmun bilan boyitdilar [3]. Madaniy institutlar - muzeylar, kutubxonalar, madaniy uylar tizimi - ziyolilarning xalq bilan bevosita aloqada bo'lish, ma'rifiy g'oyalarni keng ommalarga yetkazish platformasiga aylandi. Davlat muzeylari milliy tarixiy merosni saqlash va targ'ib qilish markazlariga aylandi, kutubxonalar esa kitob va ma'rifat tarqatish institutlari sifatida faoliyat yuritdilar. Bu jarayon ziyolilar qatlamining nafaqat ijodiy, balki tashkilotchilik, pedagogik va ma'rifiy funksiyalarini ham kengaytirishiga olib keldi.

Til siyosati va yozuv tizimi masalalari ham ziyolilar faoliyatining dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qoldi. 1940-yilda o'zbek tili uchun lotin alifbosidan kirill alifbosiga o'tish qaror qilingani ziyolilar orasida turli munosabatlarga sabab bo'lgan. Tilshunoslar, adiblar va ta'lim xodimlari yangi alifboni joriy etish, darsliklar tayyorlash, ommani savodxonlik qilish kabi vazifalarni hal qilishda faol ishtirok etdilar. Fitrat, Cho'lpon kabi avvalgi avlod ziyolilari lotin alifbosi orqali yaratgan merosni kirill alifbosiga o'tkazish,

lug'atlar va imlo qoidalarini yaratish murakkab ilmiy-amaliy vazifa bo'lib, Oripov, G'ulomov, Kononov kabi tilshunoslar bu masalada asosiy rol o'ynadilar [6]. Shu bilan birga, til siyosati milliy tilning rivojlanishi bilan rus tilining kengayishi o'rtasidagi ziddiyatni ham aks ettirdi. Ko'p millatli sovet jamiyatida rus tili "xalqlar do'stligi tili" maqomini egallagan sharoitda, milliy til va adabiyotni saqlash ziyolilarning eng muhim vazifalaridan biriga aylandi. Ayollar ziyolilari ham bu davrda muhim rol o'ynashdi - Zulfiya, Ойша, Saida Zunnunova kabi shoira va yozuvchilar, Tohira Sodiqova kabi olimlar, Mukarram Turgunboyeva kabi san'atkorlar milliy madaniyatda ayollarning mavqeini mustahkamlashdi. Ta'lim tizimida ayollar kadrlarining o'sishi, qiz bolalar maktablari va oliy o'quv yurtlarida o'qiyotganlarning soni ortishi gender tengligining amaliy natijalari bo'lib, ziyolilar qatlami ichida ayollarning ulushi tobora kuchaydi [5]. Yoshlar ziyolilari - yangi sovet tizimida tarbiyalangan avlod - eski va yangi qadriyatlarni sintez qilishga harakat qilib, milliy va internatsional unsurlarni o'z dunyoqarashlarida birlashtirdilar.

XULOSA

XX asrning 40-50-yillari O'zbekiston ziyolilari faoliyati tarixi murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida baholanishi lozim. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu davr ziyolilar uchun Ikkinchi jahon urushi oqibatlari, sovet tizimidagi mafkuraviy nazoratning kuchayishi va milliy madaniyat rivojlanishi zaruriyatining kesishgan davrini ifodalaydi. Ziyolilar adabiyot, fan, ta'lim va san'at sohalarida faoliyat yuritib, milliy madaniyatning davom etishi va rivojlanishiga muhim hissa qo'shganlar. Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom kabi adiblar, Kaykovus Xamdamov, Bobojon G'afurov kabi olimlar o'z asarlari va tadqiqotlari orqali milliy ma'naviyatni boyitib, keyingi avlodlar uchun qadriyatlar tizimini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaganlar. Shu bilan birga, ideologik bosim, siyosiy repressiyalar va mafkuraviy kampaniyalar ziyolilar faoliyatini murakkablashtirgan, ularni doimiy ijodiy va shaxsiy tanlovlar oldida qoldirgan.

Metodologik jihatdan adabiyotlar tahlili va nazariy manbalar asosida olib borilgan tadqiqot 40-50-yillar O'zbekiston ziyolilar faoliyatining umumiy tasvirini yaratishga imkon berdi. Natijada aniqlangan ma'lumotlar ziyolilar qatlamining ijtimoiy rolini, ularning professional faoliyatining asosiy yo'nalishlarini va madaniy-tarixiy sharoitlar bilan bog'liqligini ochib berdi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati O'zbekiston ziyolilari tarixini sovet davri ijtimoiy-madaniy jarayonlar kontekstida chuqurroq tushunish, milliy ziyolilar fenomenining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkoniyatlarida ifodalanadi. Amaliy jihatdan esa, tadqiqot natijalari zamonaviy ziyolilar qatlamining o'z tarixiy ildizlarini anglash, milliy madaniyat rivojining davomiyligini ta'minlashda o'tmish tajribasidan samarali foydalanish uchun asos yaratadi. Kelajakda ushbu mavzu chuqurroq empirik tadqiqotlar, arxiv materiallarining kengaytirilgan tahlili va qiyosiy tadqiqotlar orqali yanada boyitilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 592 b.
2. Zunnunova Z.K. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010. – 456 b.

3. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Stanford: Hoover Institution Press, 1990. – 423 p.
4. Karimov N.R. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tarixi. – Toshkent: Fan, 2013. – 368 b.
5. Northrop D. Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia. – Ithaca: Cornell University Press, 2004. – 424 p.
6. Edgar A.L. Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. – Princeton: Princeton University Press, 2004. – 352 p.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2010. – 512 b.
8. Abdullaev T.A. O'zbekiston madaniyati tarixi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 392 b.
9. Quronov D., Mamajanov S., Shermuhamedova N. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 488 b.
10. Rakowska-Harmstone T. Russia and Nationalism in Central Asia: The Case of Tadzhikistan. – Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970. – 328 p.